

Kašparová, Monika Otmara

**Reflexe terénního výzkumu a analýza materiální kultury v prostorách kláštera
Čerepiš, Bulharsko**

Porta Balkanica. 2022, vol. 13, iss. 1-2, pp. [109]-114

ISSN 2570-5946 (on-line)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.77236>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20230119

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

REFLEXE TERÉNNÍHO VÝZKUMU A ANALÝZA MATERIÁLNÍ KULTURY V PROSTORÁCH KLÁŠTERA ČEREPIŠ, BULHARSKO

Monika Otmara Kašparová

Necelé dva týdny strávené v bulharském klášteře Čerepiš a jeho okolí se pro skupinu studentů etnologie staly zdrojem zážitků, ale i zatěžkávací zkouškou. Po téměř dvou letech plánování a překážek spojených s epidemickou situací v uplynulých měsících jsme se plni nadšení vydali za terénním dobrodružstvím do pohoří Stara planina ve skupině složené ze studentů napříč všemi ročníky v doprovodu dvou vyučujících. Mnozí z nás jsme se na začátku pobytu ani neznali, vzhledem k výše uvedeným komplikacím, které vedly k distanční výuce. Lze tedy říci, že tento výjezd pro nás měl i určitý stmelovací charakter. Kromě pozorování místních obyvatel jsme se zúčastnili přednášek etnologů ze Sofijské univerzity, kterou jsme v závěru pobytu měli možnost navštívit, jakožto i celé toto město, jehož dominantou je multikulturní městské centrum, ve kterém se bok po boku nacházejí chrámy hned tří světových náboženství.

Pobyt v regionu, jenž je označován za druhou ekonomicky nejslabší oblast EU s sebou pochopitelně přinesl i určitý diskomfort. Tato skutečnost byla patrná zvláště pro mě, neboť jsem se sotva týden před odjezdem do Bulharska vrátila z měsíčního pobytu v Norsku, kde panují zcela odlišné standardy a sotva jsem si zvykla na jedny, již se učím rozeznávat nové. Počáteční nadšení z nového prostředí vystřídaly lehké mrzutosti spojené se stavem sanitárních zařízení, místních silnic (oproti

nimž je nechvalně proslulá D1 v úseku směrem na Humpolec projížďka růžovou zahradou), či způsobené bolestmi zad z postelí, které měly své lepší časy již dávno za sebou. Jako skupina jsme se museli naučit nejen spolupracovat ve věcech badatelských, ale i praktických. S omezenými dopravními prostředky bylo potřeba zajistit zásobování potravinami a hygienickými prostředky a také se s nimi naučit disponovat takovým způsobem, aby nehrozilo, že nebudeme mít co jíst. Osobně jsem měla možnost si poprvé vyzkoušet vařit pro více než 15-ti členou skupinu. Řada skutečností, s nimiž jsme se v Bulharsku setkali, spadala do kategorie našich poprvé. Pro někoho se jednalo o vůbec první kontakt s terénem a první praktické zkušenosti s metodami terénního výzkumu. Kromě šoku kulturního nás čekal také šok teplotní. Předpověď prorokovala krásné počasí okolo 20 stupňů Celsia, s výjimkou jednoho deštivého dne, která se samozřejmě nepotvrdila. Realita přinesla úplný opak, teplých slunečných dnů bylo jako šafránu. Když už nepršelo, byla vesměs zima, dokonce na nás čekaly v hlavním městě Sofii přeháňky se sněhem.

Navzdory určitému mírnému nepohodlí si však myslím, že tou největší překážkou v badatelských záměrech byla jazyková bariéra. Ta však na druhou stranu mnohdy vyústila v úsměvné zážitky, které dokreslovaly naše vnímání života na venkově a v maloměstě v severozápadním Bulharsku, který jsme mapovali

zejména metodou (alespoň částečně) zúčastněného pozorování. Díky tomu jsem si uvědomila, jak na první pohled zdánlivé detaily každodennosti mohou vyústit v překvapivé objevy, které nám pomohou lépe porozumět každodenní realitě prostředí, v němž se nacházíme.

Osobně si velmi cením možnosti opakovaně nahlédnout do arteterapeutické dílny organizace Projekt Severozapad ve městě Mezdra¹, jež pomáhá mentálně postiženým, a kterou jsme se spolužačkou objevily úplnou náhodou.

V překvapivě pozitivní závěr vyústila návštěva vesnice Ignatica, obývaná seniory z řekněme lépe situovaných zemí západní Evropy, kteří zde našli útočiště de facto ze stejných důvodů, pro které stovky rodilých Bulharů zemi opouští. Manželský pár z Británie, se kterým jsme měli možnost hovořit, si pochvaloval bulharský zdravotní systém a absolutní klid v lokalitě, kde se usídlili. Ten ovšem pro mladé lidi znamená nedostatek pracovních příležitostí, pro které se vydávají za prací do zahraničí, ze severozápadního Bulharska, které patří k nejchudším regionům v celé EU, míří zejména do Španělska, jak se nám podařilo zjistit z rozhovorů s obyvateli města Mezdra. Rozdílná perspektiva byla znát. Výše penze z vyspělejších západních zemí představuje na místní bulharské poměry nadprůměrný příjem, což těmto penzistům umožňuje využívat mimo jiné nadstandardní služby zdejšího soukromého sektoru zdravotnictví, ostatně dobrému ekonomickému zázemí odpovídal i vzhled domů těchto ze západu přistěhovaných obyvatel.

Jako zajímavou zkušenost hodnotím samotný pobyt v pravoslavném klášteře. Jakožto praktikující pohan jsem měla před příjezdem jisté obavy, jak budu přijata zdejším igumenem, a proto jsem se z úcty k člověku, který nás ve svém prostoru přivítal, maximálně snažila nedávat tuto skutečnost najevo, např. cíleným zakrýváním přívěsků, které mou duchovní cestu symbolizují. Mé obavy ohledně vnímání vlastní osoby místními se nicméně ukázaly jako mylné, přesto jsem však přesvědčená, že určitá pokora je v terénu na místě. Měli jsme mimo jiné možnost zúčastnit se dvou pravoslavných křtů, což přineslo zajímavé zjištění, že

součástí ritu je i symbolický střih vlasů, který si osobně spojuji právě spíše s pohanskými praktikami. Navzdory sakrálnímu charakteru místa bylo možné se v bezprostředním okolí kláštera setkat i s důkazy lidové pověřivosti, které představovaly zejména hojné počty na strozech rozvěšených šňůrek zvaných martenice. Jakožto člověka, který se po stránce badatelské zaměřuje spíše na materiální kulturu, mne ihned zaujaly větve ověšené těmito ozdobami, které symbolizují nejen vítání jara, ale mají za úkol také přinést zdraví tomu, kdo je na stromy zavěsí. Občas se na těchto náramcích či šňůrkách objevoval i symbol modrého oka coby ochrany před uřknutím. Navzdory tomu, že se jedná o tradici zapsanou na seznam dědictví UNESCO² přítomnost těchto prvků v takové bezprostřední blízkosti kláštera byla pro mě přece jen poněkud překvapivá. Je však důkazem soužití člověka a krajiny v daném kulturním kontextu.

V neposlední řadě měl pro mě pobyt v Bulharsku i umělecky inspirativní charakter. Soustředila jsem se na prvky lidové rukodělné zručnosti, mimo jiné výšivky, jejichž reprodukci a srovnání se momentálně věnuji. Mnohé postřehy z oblasti materiální kultury také nyní předávám formou reportáže svým sledujícím na sociálních sítích věnovaných osobní umělecko-řemeslné činnosti, kde se těší zvýšenému ohlasu.³

Materiální kultura v klášteře Čerepiš

V oblasti etnografického bádání patří rukodělná řemesla k mým stěžejním zájmům. Bylo tedy logické, že při pobytu v terénu, v areálu kláštera Čerepiš a přilehlém okolí, se budu zaměřovat na prvky materiální kultury takto vzniklé s důrazem na jejich vernakulární původ.

² UNESCO, Cultural practices associated to the 1st of March. Dostupné online z <<https://ich.unesco.org/en/RL/cultural-practices-associated-to-the-1st-of-march-01287>> cit. [02-05-2022]

³ Například příspěvek na sociální síti Instagram, kde představuji tradici zavěšování martenic: <<https://www.instagram.com/p/CddkogusDc8/>> cit. [13-06-2022]

¹ Více online: <www.severozapad.net> cit. [13-06-2022]

Jitka Staňková říká, že: „Do lidového výtvarného umění patří takové výtvarné projevy, které vznikly v lidu a pro lid, které v nás vyvolávají umělecký zážitek a které kromě estetické hodnoty mají ještě jiné funkce.“ (Staňková 1978: 7)

Bylo mi jasné, že tou druhou funkcí kromě estetiky bude u většiny artefaktů, na které narazím, charakter duchovní podstaty vycházející z pravoslavného křesťanství. V této souvislosti se vzhledem k důrazu na vernakulární původ artefaktů nebudu blíže věnovat výmalbě, movitému vybavení kostela a sakrálnímu oděvu kněze, byť zejména u druhé uvedené skupina na pomezí lidové tvorby minimálně balancuje, neboť se dotýká i ikon. V následujících odstavcích bych chtěla představit dva výrazné prvky, které vzbudily mou pozornost. První odstavec je věnován navazování textilních šňůrek na stromy, tzv. marteniček (*мартеница*), druhý výšivkám na užitkových a dekoračních textiliích.

Kromě uvedeného vyšívání jsem přímo v prostorách kláštera a jemu přilehlých budovách objevila také 5 dřevorezby s náboženským motivem, jeden kamenný reliéf, jeden mědiryt, dále ikonu zhotovenou aranžováním květin, 3 kusy háčkových deček, 4 kusy keramiky profánního charakteru, jednu truhlu s lidovým motivem a dokonce i 2 instalace – umělé nápodoby skály umístěné v interiéru profánních budov.

Marteničky aneb kulturní konstrukce bulharské krajiny

Závěsky textilních šňůrek zvaných marteniца (*мартеница*) na kvetoucí stromy, byly skupinou nejvíce rozšířených lidových prvků v areálu kláštera. Fotografickou dokumentací jsem jich v klášteře a přilehlém okolí (vyhlídky apod.) zmapovala celkem 133 kusů.⁴ Toto vysoké číslo mě osobně překvapilo vzhledem k významu této tradice, jež byla v roce 2017 zapsána na seznam světového dědictví UNESCO jako součást komplexu rituálů spojených s vítáním jara v jihovýchodní Evropě.⁵

Avrora Moussorlieva popisuje marteniце jako artefakty, jež jsou nedílnou součástí tradic spojených s oslavou 1. března, jehož personifikaci představuje Baba Marta. Lidé si tyto šňůrky vzájemně věnují jakožto amulet, který jim zajistí zdraví a krásu, přičemž na tyto žádoucí hodnoty poukazují barvy šňůrek – bílá

⁴ Toto číslo může být, navzdory mé snaze určit přesný počet, nepřesné; některé šňůrky byly zavěšovány ve větších skupinách a vlivem počasí nebyly již všechny v dobrém stavu. Na větvích tak vznikaly uzly z těchto marteniček, u kterých bylo těžké určit, kolik původních kusů závěsků daný uzel tvoří.

⁵ UNESCO, Cultural practices associated to the 1st of March. Dostupné online z: <<http://ich.unesco.org/en/RL/cultural-practices-associated-to-the-1st-of-march-01287>> cit. [02-05-2022]

1. Různé druhy šňůrek zvaných marteniце (*мартеница*) v areálu kláštera Čerepiš. Foto: Monika Otmara Kašparová, duben 2022.



a červená. Amulet se nejprve nosil na těle jako náramek či přívěsek a po určité době byl zavěšen na kvetoucí strom jakožto symbol plodnosti, vhozen do vody či spálen (Moussorieva, 2011: 10–11). Svým způsobem se tedy jednalo o určitou formu lidové magie, ale i komunikaci člověka s krajinou. Výše uvedené mi příliš nekoresponduje s duchovním zaměřením pravoslavného kláštera.

Většina závěsků z kláštera a přilehlého okolí nicméně potvrzovala užití charakteristické barevnosti – vždy se jednalo o šňůrky kombinující červenou a bílou barvu, ojediněle i zelenou. Šňůrky byly často doplněny jedním či více kusy korálků, či dřevěnými a kovovými přívěsky/ozdobami. Mezi nejčastější motivy přívěsků/korálků patřilo srdce (8 ks), čtyřlístek (10 ks), modré oko (6 ks), barvy či motivy bulharské vlajky (4 ks) – vlastenectví jako přidaná hodnota, kříž (4 ks), motiv lidové výšivky na dřevě (4 ks) anebo nápisy (7 ks, z toho 4 křestní jména). Výjimečně bylo možné natrefit na kombinaci více uvedených prvků, nejčastěji však šňůrky zdobily jednotlivé skleněné, dřevěné či plastové korálky.

Tradiční marteničky, které jsem měla možnost si prohlédnout v etnografickém muzeu ve městě Vraca,⁶ neobsahovaly žádné korálky, jednalo se čistě o spletené šňůrky, často do podoby figurek či bambulek. V areálu kláštera byly pouze 4 z celkem 133 marteniček zhotoveny do podoby figurky, došlo tedy k vývoji vizuální stránky tohoto prvku.

Kromě funkce amuletu a symbolu lidové magie lze v neposlední řadě marteničky vnímat jako prvek kulturní konstrukce krajiny. Při uvedeném množství je nebylo možné v areálu kláštera přehlédnout. Klášter Čerepiš je častým cílem domácích i zahraničních turistů. Osobně se domnívám, že právě zvýšená fluktuace osob je vysvětlením vysokého počtu závěsků. Zavěšení marteničky tak nabývá nový význam a s ním spojenou symbolickou hodnotu, kdy je objekt transformován z původního amuletu do pozice suvenýru a osoba, která jej na daném místě na strom zavěsí, chce tímto způsobem zanechat v krajině stopu po své pří-

tomnosti. V souvislosti se suvenýrem vyvstává otázka autenticity samotného artefaktu, který je podle Barbory Půtové (2019: 151) často z původního „domorodého“ artefaktu se specifickým významem komodifikován do podoby spotřebního zboží.⁷

Otázku autenticity bulharských marteniček zmiňuje Muzaffer Vatanser, která ve svém článku *Globalization Paradox: China-Made Martenitsas Invade Bulgarian Market* (online, 2011) poukazuje na komodifikaci těchto prvků do podoby levných tretek vyráběných v Číně bez znalosti hlubšího kontextu. Tuto skutečnost potvrzuje i moje zkušenost s polotovary nabízenými jako „*мартеница* /martenitsa“ v sofijských obchodech se suvenýry.

Zaměříme-li se na zanechávání marteniček a jejich vizuální funkci v krajině, napadá mě pro srovnání fenomén zámků lásky, které známe i z českých turisticky vytižených lokalit. Jejich rozšíření však podle Alžběty Procházkové nabylo celosvětového významu (Procházková, 2021: 8–10), kdežto zavěšování marteniček je specifická záležitost jihovýchodní Evropy, jejíž lokální exkluzivitu stvrzuje právě zápis této tradice na seznam světového dědictví UNESCO.

Zpět však k čerepišskému kontextu, samotný výskyt marteniček v areálu pravoslavného kláštera je důkazem koexistence lidové pověrčivosti a křesťanské spirituality, na kterém se podepsala přítomnost turismu v dané oblasti.

Další prvek vernakulární kultury, na který jsem se při terénním výzkumu zaměřila, byly výšivky. V prostorách kláštera a přilehlých budovách jsem našla tři výšivky sakrálního charakteru – ikony či motiv kříže a celkem 6 ubrusů o rozměrech cca 60 x 60 cm s vyšívanými geometrickými motivy zhotovenými převážně křížkovým a zadním stehem. Pravděpodobně bavlněné ubrusy byly opatřeny vyšívaným dekorem, jenž byl v některých případech pravděpodobně vlněný, u jiných spíše bavlněný. Bližší průzkum použitého materiálu mikroskopem či spalovací zkouškou nebyl v terénních podmínkách, ostatně ani z logiky věci možný. U výšivek převládala zejména červená barva, dále se objevovala černá, bílá, oranžová, hnědá, ojediněle žlutá či mod-

⁶ етнографски възрожденски комплекс, info dostupné online: <<http://www.vratsamuseum.com/>> cit. [13-06-2022]

⁷ Více k problematice suvenýru v kontextu antropologie turismu viz Půtová, 2019: 151–169.



2. Originál výšivky na ubrusu z itineráře čerepišského kláštera.

rá. Zelená pak zcela chyběla, objevovala se však u tkaných kobereců.

Kdo je autorem, nebo pravděpodobněji autorkou těchto ubrusů a stejného počtu menších kapesníčků, se mi nepodařilo zjistit. Všechny tyto profánní výrobky opatřené výšivkou se nacházely v místnosti, kterou lze nazvat konferenční. Funkce ubrusů v klášteře byla čistě estetická (pro přítomné myši, které po nich šplhaly a zanechávaly důkazy o svém působení, se však mohlo jednat také o funkci praktickou, která však nepodléhá našemu zájmu). Z důvodu absence znalosti bližšího kontextu není jasné, zda se jedná o motivy sdílené regionálně či ve větším prostoru, bylo by potřeba provést rozsáhlejší empirickou analýzu v rozličných lokalitách, což v tak krátkém čase pobytu v Bulharsku (10 dní) nebylo možné uskutečnit.

Povědomí o lidovém vyšívání v Bulharsku poskytuje letošní číslo populárně naučného časopisu *Experience Bulgaria* s podtitulem *Bulgarian folk embroidery* (Peteva, 2022) jenž vychází v tříjazyčném vydání bulharsky, anglicky a německy. Tato publikace, kterou se mi podařilo pořídit u novinového stánku na



3. Morfologicky podobná současná norská korálková výšivka, soukromá sbírka Hill-Aina Steffenach, výstava *Beads Around The World*, Lillehammer, březen 2022.

nádraží ve městě Mezdra, je převážně vizuálního charakteru a přibližuje lidové vyšívání prostřednictvím reprodukce výšivkového alba Rosicy Chukanove z r. 1932. Přiložená dokumentace poukazuje zejména na morfologické variety typu výšivek určených pro rozličné kusy lidového oděvu. Korelaci motivů s těmi, jenž představují čerepišské ubrusy, jsem bohužel nenašla. E. Peteva však potvrzuje dominanci červené barvy, rovněž geometrických a florálních motivů u bulharské výšivky. Stejně tak potvrzuje použití vlněných přízí po boku bavlny a hedvábí. V závěru textu si redaktorka zoufá nad současným stavem bulharské výšivky, která se stává minulostí a začíná mizet, a volá po modifikaci vzorů a přizpůsobení výšivky do kontextu současného života ve městě (Peteva, 2022: 6). Ačkoliv se autorka vymezuje proti obyčejné konzervaci prostřednictvím kopií (tamtéž), dovolila jsem si jednu takovou reprodukci výšivky z čerepišského ubrusu vlastnoručně pořídit a vytvořit si tak suvenýr na památku reflexe dojmů z terénního výzkumu v severozápadním Bulharsku, ve kterém se snoubí zkušenost mé osoby coby badatele v terénu (a), turisty (b) a rukodělného řemeslníka (c).

Použitá literatura

Experience Bulgaria: Bulgarian folk embroidery, 2022, roč. 5, č. 1. ISSN 2603-400X

MOUSSORLIEVA, A. (2011). *Martenitsa: The Sacred Thread That Connects The Bulgarians With The People of The Middle East and The Indian Subkontinent*. Minnesota, 2011. Diplomová práce. University of Minnesota, Faculty of the Graduate School. Dostupé online z : <https://www.academia.edu/31669932/Moussorlieva_Martenitsa_2011_1> cit. [02-05-2022]

PROCHÁZKOVÁ, A. (2021). *Fenomén „zámků lásky“ na území Prahy jako vynalezená tradice*. Praha, 2021. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav etnologie. Vedoucí práce: Petr Janeček. Dostupné online z: <<https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/150281/130317909.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> cit. [02-05-2022]

PŮTOVÁ, B. (2019). *Antropologie turismu*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.

STAŇKOVÁ, J. (1987). *Lidové umění z Čech, Moravy a Slezka*. Praha: Panorama.

UNESCO, Cultural practices associated to the 1st of March. Dostupné online z <<https://ich.unesco.org/en/RL/cultural-practices-associated-to-the-1st-of-march-01287>> cit. [02-05-2022]

VATANSEVER, M. (2011). *Globalization Paradox: China-Made Martenitsas Invade Bulgarian Market*. 2011. Dostupné online z: <<https://www.novinite.com/articles/125750/Globalization+Paradox%3A+China-Made+Martenitsas+Invade+Bulgarian+Market>> [02-05-2022]